

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SAMLINGER

TIL

JYDSK HISTORIE OG TOPOGRAFI

UDGIVNE AF

DET JYDSKE HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB

~~~~~  
3. RÆKKE. V. BIND.  
~~~~~

REDIGERET AF

VILLADS CHRISTENSEN

I KOMMISSION HOS TILLGES BOGHANDEL
I KØBENHAVN

TRYKT I AARHUS STIFTSBOGTRYKKERI

1906—08

Skærn Aa.

Af Distriktslæge *Rambusch.*

Skærn Aa er Danmarks vandrigeste Flod og den næst længste af alle Landets Strømme. Den udspringer i Jyllands Vandskel, ikke langt fra Gudena, 200 Fod over Havet; i sit øvre Løb er den ret vild og skumrende, med et Fald af 20 Fod paa Milen; i sit nedre Løb skrider den langsomt og adstadig med et Fald paa kun 5 Fod paa Milen. Træg og bugtet, 200—300 Fod bred, snegler Aaen afsted gennem det safrige, frugtbare Delta, flere Steder omgivet af Diger. Undertiden ligger dens Flodseng over de omgivende Enge, saa at Oversvømmelser let finder Sted, ligesom Dannelsen af nye Arme ikke hører til Sjældenhederne. Langs dens Bredder og over dens mange kunstige og naturlige Arme færdes Tusinder af Fugle; Luften skælver af deres Sang og Kalden, og Grønsværet spættes af deres mangefarvede Fjerdragter.

Ja, saaledes var Skærn Aa for 3—4 Aar siden.

Nu er Strømmen reguleret, Deltaet gennemtrukket af en lang, kedelig Kanal og tidssvarende udgrøftet, Fuglene decimerede i en uhyggelig Grad, og smaa Dampbaade løber langt ind i Deltaet. — Og dog synes heller ikke denne Tilstand varig, thi Skærn Aa optog snart igen

sine Pligter som deltadannende Flod; den byggede sig en forsvarlig Barre foran sit Udløb, spærrede for Dampbaaden, satte enkelte, lavere Partier af Engene under Vand og lokede Fuglene tilbage til sine grønne, gyngende Tæpper og talrige, rørkransede Smaasøer. Men det næste Foraar vil ufravigelig bringe Sandpumperen til Skærn Aaens Munding: Menneskene vil søge at gøre Deltaet rigtig frugtbart og — rigtig kedeligt, medens Aaen stille og taalmodig vil søge at føre alt tilbage til den gamle, adskillig interessantere Form. — Nu ligger Menneskene i Krig med Aaen; men for 200 Aar siden laa de i Krig om Aaen, d. v. s. om dens rige og vel-smagende Indhold af Lax og Ørred. Fra 1729—1731 førtes en bidsk Proces mellem Ejerne af de tvende Herregaarde ved Aaen, Lundenæs og Lønborggaard, paa den ene Side og en Del andre Herremænd og Jorddrotter paa den anden Side. Disse sidste søgte fra Fjordens sydlige Arm, langs med hvilken deres Ejendomme laa, at tiltvinge sig Ret til Fiskeri i Skærn Aaens Munding, hvor de lod sætte Garn og Ruser, der ganske hindrede Laxens »Skred« op gennem Aaen. Amtmand i Skivehus Len, Selio Müller til Lønborggaard og Forvalteren paa Lundenæs, Daniel Philip Rasch for Ejeren af denne Gaard, Verner von Bülow, anlagde da Proces om Retten til Fiskeri i Skærn Aa og Ringkøbing Fjord mod Amtmand de Teilmann til Skrumsager, Capitain-Lieutenant Tommerup til Grubbesholm, Mons. Søren Stern til Viumgaard og mange flere. Den af den nedsatte kongelige Kommission affattede Protokol findes næppe mere, men Justitsraad Palle Fløe i Vostrup fandt i 1896 paa et Loft paa en af Lundenæsgaardene en Afskrift af Protokollen tilligemed et Kort. Denne Afskrift manglede baade Begyndelse og Ende, og var i det hele meget defekt; men den kunde dog læses

næsten overalt. Han overlod mig Dokumentet og det findes nu paa Provinsarkivet i Viborg.

Denne Protokolafskrift, Fiskeriprocessen, som jeg har valgt at kalde den, der saavel i historisk som i psykologisk Henseende er en ren Guldgrube og formentlig ganske ukendt, indeholder en Mængde interessante Oplysninger om Skærn Aaens Forhold i ældre Tid, og det er fra den, at Materialet til de følgende Linier er hentet. De i Parantes tilføjede Tal angiver Pagina i »Fiskeriprocessen«. —

Mange, gæve Mænd staar frem og vidner (230 og fl.), at Skærn Aa er og altid har været et Sogne-, Herreds- og Sysselskel; den adskiller Skærn og Stavning Sogne fra Egvad (Tarm) og Lønborg Sogne, Bølling Herred fra Nørre Horne Herred og Harsyssel fra Vardesyssel. Samme Sted siges, at 1414, Sanctorum Viti et Modesti, satte Sandemændene i Nørre Herred Herreds- og Markskel mellem Tarm og Skærn saaledes: »en Sten i Rodensigmunde og saa en Sten i Skærn Vadested (ved Skærn Bro) og saa den tredje Sten i Hjortholm Vadested og svor sig imellem, at dette var et Herreds- og Markskel.« Det samme siger et Tingsvidne¹⁾ af 1534. Men denne Linie peger nordligere end den nuværende Skærn Aa. Det hedder da ogsaa (287 og 970), at Skærn Aa tidligere gik gennem Hjortholm Aa (d. v. s. Syd om Hjortholmen), og hvor Skærn Aa nu (1729) gaar, der gik forhen en liden Graab, kaldet Bavnsbæk; den gik fra Kyvling Færge til Østerfærsund. Et kgl. Brev af St. Laurentii Dag 1537 siger overensstemmende hermed, at Skærn Aa forhen hed Hjortholm Aa (289). Til nærmere Orientering angaaende Terrainforholdene her hedder det: (286, 287, 289, 910; se Kortet til Fiskeriprocessen,

1) O. Nielsen og P. Fløe, N. Horne Herred. S. 7.

kopieret af Palle Fløe): Først (d. v. s. nordligst) er Hjortholm, saa Hjortholmaa, saa Tarem Holm, saa Bøwis eller Bøwers Aa og endelig Ballekjær. Bøwers Aa siges flere Steder at løbe mellem Tarem Holm og Ballekjær og maa vel være en Del af eller maaske det samme som Bavnsbæk, der ikke nævnes i denne Forbindelse. Saa meget lader sig i alt Fald fastslaa, at Skærn Aa, Vesten for Skærn Bro, nu løber sydligere end omkring 1650. — At en Aa eller Bæk forandrer sit Leje er et velkendt Forhold; det indtræder altid, hvor Faldhøjden er ringe. Alle Aaer og Udløb paa Jyllands Vestkyst¹⁾ vandrer, paa Grund af Kyststrøm og Tidevandsstrøm, mod Syd. Omkring 1650 naaede Tidevandsbevægelsen helt ind i Skærn Aaens Delta, betingende Udløbets Forskydning Syd over. Tingsvidnerne har sikkert fuldtud Ret i deres Udsagn; thi den Dag i Dag har Kyvling og Bøel vidtstrakte Engskifter Nord for Skærn Aa. Tarm har ogsaa enkelte, smaa Lodder Nord for Aaen, men de er alle købte. Man tør maaske da antage, at Skærn Aaens Forskydning mod Syd ikke er naaet længere end til Tarm Ejendomme eller — for at tage et fast Punkt — til Skærn Bro, altsaa kun har fundet Sted i Deltaets vestlige Del. — I Egnen omkring Kyvling Færges — et ogsaa nu benyttet Stednavn — nævner Fiskeriprocessen jævnlig 2 Arme, nemlig Bøelfærsund og Østerfærsund. Navnene kendes nu ikke mere af Befolkningen, og jeg har forgæves bestræbt mig for at stedfæste dem. De synes baade efter Text og Ordlyd at betegne Steder, hvor Aaen kunde passeres, altsaa Køre- eller Vadesteder; men skønt Fiskeriprocessen nævner flere saadanne Vadesteder, f. Ex. Vadestedet ved Skærn Bro, Vadestedet ved Lønborggaard o. s. v., betegnes Østerfærsund og Bøelfær-

¹⁾ Rambusch, Ringkøbing Fjord. Kbh. 1900, Kapitlet Nyminde.

sund ikke direkte som saadanne. Om Bøelfærsund hedder det (212), at Bønderne fisker fra Kyvling Færge til Skærn Bro, og i lige Maade Øst paa til Bøelfærsund. Man skulde tro, at Bøelfærsund laa ved Landsbyen Bøel, men den ligger Vest for Kyvling. Om Østerfærsund hedder det (1018, 1020) f. Ex. Aaen fra Kyvling Færge til Østerfærsund. Kyvling Færge er stadig Udgangspunktet for alle Stedbetegnelser i Egnen mellem Skærn Bro og Lønborggaard; det ligger ogsaa i Siden af Deltaet, op mod det faste Land, Morønelandet (Dilluviet), medens Bøelfærsund og Østerfærsund antagelig har ligget ude i Deltaet, i Alluviet, og nu er forsvundne ved Aaens talrige Lejeforandringer og delvise Reguleringer. Fiskeriprocessen siger jo, at Skærn Aa tidligere gik gennem Hjortholm Aa, Nord om Tarmholm, men nu gaar Syd om denne Holm, gennem Bavnsbæk. Og Kortet gaar endnu et Skridt videre; det bruger kun Navnet Hjortholm Aa om denne Flodarms vestligste Del, medens den østlige benævnes Siælholm Veyle. Hjortholm Aa er nu kun en ubetydelig Rende; Bøwers Aa, Bavnsbæk, Bøelfærsund og Østerfærsund kendes ikke en Gang mere; de ere udslettede af Erindringen som af Skærn Aaens Delta, tilgroede eller opslugte af Tarm Søerne, der ikke findes angivne paa Kortet. Dette illustrerer iøvrigt ogsaa paa anden Maade Aalejets Foranderlighed: Peter Nielsens Veyle er i Færd med at blive et Stykke af Skærn Aa, men Korttegneren, Augustinus Anchersen, tør ikke bruge dette Navn, før efter at Aaen har passeret Lønborg Kirke. Ude ved Fjorden beskriver Fiskeriprocessen Terrainforholdene saaledes (955, 961, 971): Harholmbæk (d. v. s. Bækken Vest for Hareholmen; den hedder nu Blindaa og Pebelen) falder til Stavning Sande Norden for Aaen (Skærn Aa), løber i Synder med Sanden og falder i Fjorden og Aaen tillige; den er her ligesaa bred som

Skærn Aa og dybere end denne. Nord for Harholmbæk er en anden Aa (maaske nu Ganer Aa), der sine Steder er 3 Favne dyb. — Aamunden, som Vidnerne kalder den, laa altsaa den Gang, hvor Harholm Bæk og Skærn Aa mødtes; nu ligger den $\frac{1}{4}$ Mil længere mod Vest. Kortet har Engsignatur lige til disse Armes Forening; Vest der for har Anchersen lagt Sandsignatur og betegnet Terrainet som Stavning Sande. Vidnerne er enige med ham heri og forklarer saaledes (820 o. fl.): Der er 3 Sander: Stavning Grund, som gaar fra Stavning Bæk munde ud for Halby (nordligst i Stavning) og i Syd til lige ud for Stavning Kirke; den er fremkommet derved, at Stavning Sogns faste Lande som Ager, Eng og Forte er af Fjordvandet og høje Floder¹⁾ bortskylt (707); thi hver Flod tærer af Landet, men ikke ligemeget (718); Grunden ligger tør i Ebbe og Østenvind (712). Stavning Sande gaar i Syd fra Kirken til Aamunden (704, 708); den er tør i Ebbe, som viser Fjordens rette Omfang (708) og er fremkommet ved, at Ager og Eng er bortskyllet. Syd for Aamunden ligger endelig Lønborg Sande, der ogsaa er tør i Ebbe og Østenvind. Udenfor Aamunden laa altsaa den Gang store Sandgrunde, der lagdes tørre under Ebben (Sandvader), og maa have haft en Saltvandsflora. — Herude laa ogsaa Kørestedet, et Slags Ebbevej, som var den almindelige Vej mellem Stavning og Lønborg, men ikke kunde passeres i Tøbrud og Vestenstorm, skønt det var afmærket med Stager (766). Naar man kørte gennem Kørestedet, da var »til Øster Skærn Aa, men til Vester hul Fjord« (951). —

Om Fiskeriet i Fjorden hedder det, at der er Østers og Lax, som er ædle Fisk (606) samt Torsk, Sild,

¹⁾ Se ogsaa herom Præsteindberetningerne til Ole Worm 1638. Danske Samlinger B. IV, R. II.

Flynder, Gjedder, Hornkjæver, Isakker, Sælhunde, Helt, Stør og Aal, der er ordinære Fisk (768). Der fiskedes med Vaad, Ruse, Alge, Præg, Glibbe, Ned, Stang og Bry (772). Ligesom Tidevandet naaede ind til Skærn Aa, var ogsaa Fiskebestanden væsentlig Saltvandsfisk — Sælhunde forekom ret talrig. Pontoppidan klager over, at de gaar op i Skærn Aa og lægger sig paa Sælholmen (dog vel nok en Overdrivelse) og fordærver Engen og Laxene. Inde i selve Aaen forekom dog særlig Laxen; det var den, der efterstræbtes, og den, der førtes Proces om.

Retten til Fiskeri i Skærn Aa maa vel oprindeligt have tilhørt Kronen som Regale (Danske Lov, B. I, K. I, A. I) og kunnet bortforpagtes, forlenes eller sælges. Den maa langt tilbage i Tiden været kommet under Ribe Bispestol, maaske sammen med Lønborggaard, der i gammel Tid hed Lønborg Bispegaard (Trap). Lundenæs Len havde sikkert ogsaa i meget gammel Tid haft Fiskerirettighed i Aaen, de to Gaarde har formentlig taget hver især de Lax de kunde. Saa i 1505 faar Kong Hans af Iver Munch, Biskop i Ribe, tilstaaet Fiskerirettigheden i Skærn Aa fra Lundenæs til Lønborggaard (319). Mere siges ikke i Fiskeriprocesen om denne Overdragelse, men det tør forudsættes, at de 2 Herregaarde beholdt hver sin Del, eller sin Ende af Aaen svarende til deres Ejendommens Udstrækning, medens Midterpartiet tilstodes Kongen.

Særlig stor Pris har Hans Majestæt næppe sat paa denne indknebnede Ret, thi et Sandemandsbrev, konfirmeret af Højesteret 1537 (204), kundgør, at Kongen har overdraget sine Ryttergodsbonder i Tarm Retten til Fiskeri i Skærn Aa. Kongens Rettighed til Fiskeri i Aaen og Bøndernes, af Kongen skænkede Ret dertil, stadfæstes ved Landstingsdom af 25. April 1666, saa Papirerne maa sikkert ved begge Overdragelser (1505 og 1537) have

været lovformelig affattede. Alt synes ogsaa at være gaaet fredelig og godt til Midten af det 17. Aarhundrede, ialt Fald ved Fiskeriprocessen intet at melde om Ufred eller Proces før efter at Frederik III har solgt de to Herregaarde, Lundenæs 17. April 1661 og Lønborggaard 4. Juni 1664, thi i Skødet for Lønborggaard staar (316), at den har Fiskeri i Skærn Aa sammen med Lundenæs, hvert Gods pro quoto. Man synes ved Skødets Affattelse ganske at have forglemt Ryttergodsbondernes Ret, der dog var fuldtud lovhjemlet. Fra nu af begynder Krigen: Herremændene har Ret til at fiske i Aaen, hver pro quoto og Bønderne har Ret til Fiskeriet i Aaen fra Lundenæs til Lønborggaards Ejendomme. Om der har været Tvistigheder mellem Ryttergodsbonderne og Herremændene angaaende Fiskerirettigheden før Gaardenes Salg synes tvivlsomt; thi ganske vist siger et Tingsvidne ^{30/4} 1652 (Pagina ulæselig), at Bønderne er blevne straffede for ulovlig Fiskeri i de sidste 3 Lensmænds Tid, men det synes at være andre Folk end Hans Majestæts Ryttergodsbonder, der vilde redde sig en Bid fersk Mad i den forbistrømmende Aa. Forholdene var nu sikkert noget indviklede, et Tingsvidne siger saaledes (592), at 2 Mænd i Tarm aarlig skal levere 1 Lax hver til Ribe Hospital, men det formenes dem af Herremændene at tage den. — Striden brød som sagt ud, og den var bitter. Fiskeriprocessen taler vidt og bredt herom, og det staar at læse, hvordan Ryttergodsbonderne og vel nok ogsaa andre ufrie Sjæle i Nattens Mørke fiskede med Iver og Nidkærhed, og hvordan Herremændene og deres Folk passede dem op og straffede dem. Det hedder saaledes (340), at »mange for ulovlig Fiskeri ved Nattetide i Skærn Aa er bleven skudt og beskadiget samt faaet Tugt og anden Straffeldighed, dennem til Skade;« og videre hedder det (215): »Den Tid Kristen Nielsen var Skriver

paa Lønborggaard, da skød han Hans Kristensen Smed af Tarm i hans Ben vesten for Skærn Bro for ulovlig Fiskeri.« Et andet Vidne har været med paa Jagt efter Tarminger og Lønborg Folk for ulovligt Fiskeri og taget Garnene fra dem; »men Niels Dragon undløb gennem bar Bløde og Moratz.« Mange Vidner ved at berette om, »at Tarmingerne har været anholdte og fangede paa Lønborggaard for ulovlig Nattefiskeri i forrige Aarhundrede«. De her omtalte Vidner er alle afhørte den $\frac{9}{12}$ 1729 i Ringkøbing. Bønderne synes taalmodige i lang Tid at have baaret Lemlæstelserne og kun hævnnet sig paa Laxene; men 1691 falder der Dom ved Lønborg Birk, hvorved Ryttergodsboenderne tilkendes deres gamle Ret til Fiskeri i Aaen, men den maa kun gælde »Retten til Fiskeri udfor deres Fæstegods, som ligger omkring Bøwers Aa (nu Skærn Aa), og ikke berøre Lundenæs Gods, ej heller Lønborggaards Gods, men er Kongens ved de tvende Salg (resp. $\frac{17}{4}$ 1661 og $\frac{14}{6}$ 1664) underforstaaede Ret til Fiskeri ud for hans Ryttergods ad Midtstrøm.« Samme Kendelse afsiges samme Sted 1697; i Mellemtiden havde nemlig saavel Lundenæs som Lønborggaard $\frac{22}{6}$ 1694 udstedt Forbud mod alt Slags Fiskeri i Aaen; dette har formentlig givet Anledning til en ny Proces. Omkring Aar 1700 synes Bønderne at have bøjet sig for Herremændenes Brutalitet; efter dette Aar véd Fiskeriprocessen intet om »Tugt og Straffældighed«. — Det er hele Tiden Ejerne af Lønborggaard, der figurerer som raa Ridefogedtyper, medens der ikke høres meget til Lundenæsejerne. Det laa maaske i, at Ejerne sjældent boede paa Lundenæs, at denne Gaard særlig drev Fiskeri i sin berømte Laxegaard, og at Skærn Bro og Vadested satte et naturligt Skel for Lundenæs's Fiskerirettighed, medens Grænserne for Lønborggaards Vedkommende var mere flydende, og Laxegaarden, hvis en saadan fandtes, ikke stabil paa Grund

af Aalejets ved den ringe Faldhøjde forårsagede Foranderlighed.

Hvor stor var nu paa de Tider Værdien af de Skærnaalax? Ja, i Skødet af 1661 var Lundenæs Laxegaard taxeret til 15 Td. 2 Skp. 2 Alb. Om Lønborggaards Indtægt oplyses, at den fra 1720—1729 aarlig androg c. 200 Rdl. og i 1714, 1725 og 1726 var bortforpagtet for denne Sum. Det var i de Tider mange Penge, og det var intet Under, at ihærdige Jorddrotter Sonden for Aaen gerne vilde have Del i Smausen. Deres kommunistiske Tilbøjeligheder fremkaldte saa Fiskeriprocessen og den kongelige Kommission, som afsagde Dom paa Graabrødregaarden i Ribe 27. Septbr. 1731. Den giver Lønborggaard og Lundenæs Eneret til Fiskeriet i Skærn Aa og tilsteder kun Fiskeri efter Lax i Ringkøbing Fjord, for saa vidt det ikke hindrer Laxens Skred fra Nymindegab, gennem Skærnaadyb og til Aamunden. Om Bøndernes Ret siger Dommen intet.

Til Slut skal jeg meddele lidt om Deltaets Væxt. Da Tidevandet, som omtalt, endnu i 1727 naede ind til Aamunden, maa de Enge, der dannedes, have været betingede deraf og følgelig været Marskenge. Thi »Fjorden er som Havet, den røres og drives af Ebbe og Flod« hedder det (672 o. a. St.). Ja, Henrik Rantzow overser i sin *Descriptio Chersonesi Cimbræ* (Libri IV, Tom I, Side 452) ganske hele Ringkøbing Fjord og siger, at Skærn Aa udmunder i Vesterhavet (*oceano Brittanico illabatur*). Ved Nymindegabs Vandring Syd paa (se Rambusch, Ringkøbing Fjord, Side 145—160) stængedes det salte Vand mere og mere ude, og Engene omkring Skærn Aa blev Geestenge.

Ad historisk Vej lader nu Deltaets Væxt sig nogenlunde følge. I Præsteindberetningerne til Ole Worm 1638 (Danske Samlinger R. II, B. IV) hedder det, at der er

$\frac{1}{2}$ Mil fra Skærn Kirke til Fjorden. I et af 12 Mænd beediget Synsvidne af 18. Juli 1699 hedder det (S. 270), at der er $\frac{1}{2}$ Mil fra Tarmholm til Fjorden, og paa Kortet er der c. 1 Mil. Sikre er disse Angivelser jo ikke. Noget paalideligt om Skærnaadeltaets Væxt kan saa vidt ses først faas ved en Sammenligning mellem Videnskabernes Selskabs Kort af 1796 og Generalstabens Atlasblade af 1876. Ved at minorere disse Kort til samme Maalestok og indtegne dem paa et af Hedeselskabets Ingeniør, Brøndsted 1880 forfattet Kort over Skærnaadeltaet med diluviale Grænser kan det planimetrisk beregnes, at Deltaet i 1796 var 5260 Td. Ld. eller 29,060 □ Klm., men i 1876 6330 Td. Ld. eller 34,922 □ Klm. Deltaets Væxt i 80 Aar andrager da over 1000 Td. Ld.; siden 1876 skal der endda være kommet yderligere 300 Td. Ld. til.
